

- પ્રસ્તાવના

- 8.1 1991થી આર્થિકનીતિના પરિવર્તન માટેના હેતુઓ
- 8.2 ઉદારીકરણ
- 8.3 ભારતમાં ઉદારીકરણની પ્રક્રિયા
- 8.4 ખાનગીકરણ
- 8.5 ભારતમાં ખાનગીકરણની પ્રક્રિયા
- 8.6 વૈશ્વકીકરણ
- 8.7 ભારતમાં વૈશ્વકીકરણની પ્રક્રિયા
- 8.8 ભારતમાં વિદેશી મૂડીરોકાણ
- 8.9 વિદેશી મૂડીરોકાણના પ્રકારો
 - 8.9.1 વિદેશી સંસ્થાકીય મૂડીરોકાણ
 - 8.9.2 પ્રત્યક્ષ વિદેશી મૂડીરોકાણ
- 8.10 પ્રત્યક્ષ વિદેશી મૂડીરોકાણનું સ્વરૂપ
- 8.11 ભારતની વિદેશ વ્યાપારનીતિ
- 8.12 ભારતની વિદેશ વ્યાપારનીતિના તબક્કા
 - 8.12.1 વૈશ્વકીકરણ પહેલાંની વિદેશ વ્યાપારનીતિ
 - 8.12.2 વૈશ્વકીકરણ પછીની વિદેશ વ્યાપારનીતિ
- 8.13 આર્થિક સુધારાઓનું મૂલ્યાંકન
 - 8.13.1 આર્થિક સુધારાની સાનુકૂળ અસરો
 - 8.13.2 આર્થિક સુધારાની પ્રતિકૂળ અસરો

8.1.1 ભારતની વિપુલ કુદરતી સંપત્તિ તથા માનવસંપત્તિનો આર્થિક વિકાસમાં ઉપયોગ થાય તે માટે ખાનગી અને વિદેશી મૂડીરોકાણને વધારે પ્રોત્સાહન આપવું.

8.1.2 દેશનાં સંસાધનોની વધુ કાર્યક્ષમ ફાળવણી કરવી અને મહત્તમ ઉપયોગ કરવો.

8.1.3 રાજ્યના ખર્ચમાં ઘટાડો કરવો અને જાહેર ક્ષેત્રોના ખાનગીકરણને લીધે પાછાં મળેલાં નાણાંને પ્રજા-કલ્યાણની અન્ય સવલતોમાં ખર્ચવા.

8.1.4 દેશની આવક-રોજગારી તથા નિકાસ-આવકોમાં વધારો કરવો.

8.1.5 દેશના આર્થિકક્ષેત્રે સ્પર્ધાત્મકતા વધારવી.

8.1.6 લાંબા ગાળે દેશનો આર્થિક વિકાસ અને વૃદ્ધિદર સાતત્યપૂર્વક વધારવો.

આ હેતુઓ પાર પાડવા ભારતમાં 1991થી આર્થિકનીતિઓનું પરિવર્તન કરવામાં આવ્યું, જેનાં ત્રણ પાસાંઓ છે :

(1) ઉદારીકરણ (2) ખાનગીકરણ (3) વૈશ્વકીકરણ.

પ્રસ્તાવના (Introduction)

સ્વતંત્ર ભારતના નીતિ ઘડનારાઓ સામે ભારતના આર્થિક અને સામાજિક વિકાસના પડકારો હતા. આ માટે આર્થિકક્ષેત્રે ભારતે મિશ્ર અર્થતંત્રવાળી અર્થવ્યવસ્થા સ્વીકારી, જેમાં સમાજવાદી ઢબની સમાજરચના તરફ ઝોક વધારે રહ્યો.

1947થી 1990ના ગાળામાં ભારતે અપનાવેલ આયોજિત વિકાસની વ્યૂહરચના અને અર્થતંત્ર પર રાજ્યના વધારે પડતા અંકુશોને લીધે આપણાં આર્થિક ધ્યેયોને પ્રાપ્ત કરવામાં મુશ્કેલી પડી તેમ ઘણા આર્થિક નિષ્ણાતોને લાગ્યું. ભારતના વેપારની તુલામાં ઊંચી ખાધ રહી એટલે કે આયાતની સરખામણીમાં નિકાસો નીચી રહેતાં વિદેશી હૂંડિયામણાની કમાણીમાં ખાધ વરતાઈ અને ભારતે વિદેશી સંસ્થાઓ પાસે મદદ લેવી પડતી હતી. હુનિયાના વિકસિત દેશો તથા આંતરરાષ્ટ્રીય નાણા-સંસ્થાઓએ પણ ભારતને નાણાકીય સહાય આપવા માટે પૂર્વ શરત મૂકી કે ભારત પોતાની આર્થિકનીતિઓમાં પરિવર્તન કરે અને અર્થતંત્રને રાજ્યના અંકુશોમાંથી મુક્ત કરે. માટે ભારતે આર્થિકનીતિઓમાં પરિવર્તન કર્યું તથા તે માટે જરૂરી સંસ્થાગત અને કાયદાકીય ફેરફારો કર્યા.

8.1 1991થી આર્થિકનીતિના પરિવર્તન માટેના હેતુઓ (Objectives of Economic Policy Reforms Since 1991)

રાજ્યના અંકુશોવાળી અર્થ-વ્યવસ્થાને બજાર આધારિત મુક્ત અર્થ-વ્યવસ્થા તરફ લઈ જવા તથા મિશ્ર અર્થ-વ્યવસ્થામાં જાહેર ક્ષેત્રોના વ્યાપ ઘટાડીને ખાનગી ક્ષેત્રોનો વ્યાપ વધારવા ભારતમાં ઈ.સ. 1991માં આર્થિક કાયદાઓ બદલવામાં આવ્યા અને આર્થિકનીતિનું પરિવર્તન થયું. જે પ્રક્રિયાઓને આર્થિક સુધારાઓ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જેના હેતુઓ નીચે મુજબ રાખવામાં આવ્યા :

8.2 ઉદારીકરણ (Liberalization)

રાજ્ય અંકુશિત અર્થ-વ્યવસ્થામાં ખાનગી સાહસ, વ્યક્તિગત નિર્જયોનું સ્વાતંત્ર્ય, બજાર-પરિબળો દ્વારા આર્થિક નિર્જયોનો વ્યાપ વધે અને રાજ્યનો હસ્તક્ષેપ ઘટે તેને ઉદારીકરણ કહે છે. ભારતના મિશ્ર અર્થતંત્રમાં રાજ્યના અંકુશોવાળા આર્થિક નિર્જયોમાં ખાનગી અને બજાર આધારિત ક્ષેત્રના સ્વીકારને ઉદારીકરણ કહે છે. ઉદારીકરણમાં,

- (1) અર્થતંત્ર પરના રાજ્યના અંકુશો ઘટતા જાય છે.
- (2) આર્થિક નિર્જયોની પ્રક્રિયામાં બજારના માંગ-પુરવઠામાં પરિબળોની અસર વધતી જાય છે.
- (3) તબક્કાવાર જાહેર ક્ષેત્રોમાં ખાનગી ક્ષેત્રને પ્રવેશવા દેવાય છે.
- (4) દેશના ઉદ્યોગોને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્પર્ધા સામે અપાતું ખાસ નીતિગત રક્ષણ કમશા: ઘટતું જાય છે. એટલે કે રાજ્ય દેશના ઉદ્યોગો અને વિદેશી ઉદ્યોગો બાબતે તટસ્થ બને છે.

8.3 ભારતમાં ઉદારીકરણની પ્રક્રિયા (Process of Liberalization in India)

ભારતમાં આર્થિક ઉદારીકરણ તબક્કાવાર અમલમાં આવ્યું છે. રાજ્યે પ્રથમ દેશના ઉત્પાદકો, મૂડીરોકાણકર્તાઓ માટે નિયમો હળવા કર્યા. પછી વિદેશી મૂડીરોકાણકર્તાઓ માટે પ્રવેશની છૂટ આપી. તેવી જ રીતે આર્થિકક્ષેત્રો પણ વ્યૂહાત્મક રીતે નિયંત્રણ મુક્ત થયા. દા.ત. પહેલાં વપરાશનાં ક્ષેત્રો મુક્ત થયાં, પછી જાહેરસેવાના અને નાણાબજારને મુક્ત કરાયું.

આર્થિકનીતિઓનું પરિવર્તન કે જેને ઘણા આર્થિક સુધારા કહે છે તેનો અમલ કરવા માટે આર્થિક કાયદાઓમાં પરિવર્તન કરવું પડે છે. ભારતની સંસદે આ માટે તબક્કાવાર કાયદાઓમાં પરિવર્તન કર્યા. જેમકે,

8.3.1 MRTP Act (1969)ને Competition Act (2002)માં બદલવામાં આવ્યો.

8.3.2 FERA માંથી Regulation શબ્દ હટાવીને Managment શબ્દ મુકાયો (એટલે હવે તે નિયમન કરવાને બદલે સંચાલન કરશો.) જેથી FERAનું સ્થાન FEMA એ લીધું.

8.3.3 ઔદ્યોગિકનીતિમાં મોટા પાયે પરિવર્તન કરવામાં આવ્યું, જ્યાં જાહેર ક્ષેત્ર માટે આરક્ષિત ક્ષેત્રો ઘટાડીને ત્રાણ કરી દેવાયાં, નાના પાયાના ઉદ્યોગો માટે મૂડીરોકાણ મર્યાદામાં વધારો કરાયો કે જેથી તેઓ નવીનીકરણ પાછળ ખર્ચ કરી શકે.

8.3.4 વિદેશી મૂડીરોકાણની પ્રક્રિયા સરળ બની અને ઘણાં બધાં આર્થિક ક્ષેત્રોમાં વિદેશી મૂડીરોકાણ માટે ‘આપમેળે પરવાના’ની જોગવાઈ કરવામાં આવી.

8.3.5 રાજકોષિયનીતિ, વ્યાપારનીતિ અને આયાત-નિકાસનીતિ દ્વારા રાજ્યે બજાર-પરિબળોને આર્થિક નિર્જયની પ્રક્રિયામાં વધારે મહત્વ આપ્યું. સભસિડી-ખર્ચમાં ઘટાડો કરાયો, આયાત-નિકાસ પરવાનાનીતિ હળવી કરાઈ, હૂંડિયામણનો દર વધ્યુ મુક્ત બનાવાયો.

8.4 ખાનગીકરણ (Privatization)

ખાનગીકરણ એટલે ઔદ્યોગિક માલિકીનું જાહેર ક્ષેત્રમાંથી ખાનગી ક્ષેત્રમાં હસ્તાંતરણ.

રાજ્ય દેશમાં જાહેર ક્ષેત્રના ઉદ્યોગોનું માલિકી અને સંચાલન ધરાવે છે. આ માલિકી અને સંચાલન પૂર્ણરૂપે અથવા આંશિકરૂપે ખાનગીક્ષેત્રને સૌંપવાની પ્રક્રિયા એટલે ખાનગીકરણની પ્રક્રિયા.

8.5 ભારતમાં ખાનગીકરણની પ્રક્રિયા (Process of Privatization in India)

ખાનગીકરણ નીચે મુજબ થઈ શકે :

- (1) વિમૂડીકરણ દ્વારા (2) જાહેર ક્ષેત્ર માટે અનામત ઉદ્યોગોની સંખ્યા ઓછી કરી ખાનગી ક્ષેત્રનો વ્યાપ વધારીને (3) જાહેર-ખાનગી સંયુક્ત માલિકીના ઉદ્યોગો સ્થાપિને.

8.5.1 ભારતમાં વિમૂડીકરણનો અર્થ અને પ્રક્રિયા :

અર્થ : વિમૂડીકરણ એટલે જાહેર ક્ષેત્રના ઉદ્યોગોમાંથી રાજ્ય પોતાનો ફાળો ઓછો કરીને કે પાછો જેંચીને ખાનગી ક્ષેત્રને વચ્ચે છે. આમ, રાજ્ય જાહેર ક્ષેત્રના ઉદ્યોગોમાંથી પોતાની મૂડી પાછી જેંચે છે જેને વિમૂડીકરણ કહે છે.

8.5.2 પ્રક્રિયા : ભારતમાં વિમૂડીકરણની પ્રક્રિયા સમજવા માટે બે બાબતો સમજવી જરૂરી છે :

પ્રથમ તો સરકાર જહેર ક્ષેત્રના ઉદ્યોગોના શેર ખાનગી ક્ષેત્રને વેચીને માલિકીનું હસ્તાંતરણ કરે તે ખાનગીકરણ છે. આવું ખાનગીકરણ બે રીતે થાય છે :

(અ) જહેર ક્ષેત્રના તમામ શેર ખાનગી ક્ષેત્રને વેચી દેવા, એટલે માલિકીનું સંપૂર્ણ હસ્તાંતરણ.

(બ) જહેર ક્ષેત્રના કેટલાક શેર ખાનગી ક્ષેત્રને વેચવા. દા.ત., 29 % કે 49 % ખાનગી ક્ષેત્રને આપવા કે અંશત: ખાનગીકરણ કહેવાય. જો 51 ટકાથી ઓછા શેર વેચાય તો નાના પાયાનું વિમૂડીકરણ કહેવાય. 51 ટકાથી વધારે શેર વેચાય તો મોટા પાયાનું વિમૂડીકરણ કહેવાય.

રાજ્ય જેમ કેટલાક ઉદ્યોગોની માલિકી ધરાવે છે તેમ કેટલાંક ક્ષેત્રો પર અંકુશ રાખે છે. ખાસ તો જહેર સેવાના ક્ષેત્રો. જ્યાં ખાનગી રોકાણકારોને પ્રવેશવાની બંધી હોય છે. ખાનગીકરણની પ્રક્રિયાનો બીજો અગત્યનો મુદ્દો એ કે રાજ્ય હસ્તકના જહેર ક્ષેત્રમાં પણ કામ કરવાની છૂટ અપાઈ છે.

દા.ત., બેન્કિંગ વ્યવસાય, શિક્ષણ, સંદેશાવ્યવહાર, વાહનવ્યવહારમાં હવે ખાનગી ઉદ્યોગજૂથો પણ સેવા પૂરી પાડે છે.

8.5.3 આજાદી બાદનાં શરૂઆતનાં વર્ષોમાં, ભારતમાં જહેર ક્ષેત્રનું વિસ્તરણ થતું હતું. 31 માર્ચ, 1951માં ભારતમાં રાજ્ય હસ્તક 5 ઉદ્યોગો હતા. જે 1990માં વધીને 233 થયા હતા. માર્ચ 2010માં તે 217 થયા અને 2015માં 300 થયા પરંતુ જૂના ઉદ્યોગોમાંથી વિમૂડીકરણ ચાલુ રહ્યું છે.

8.5.4 જહેર ક્ષેત્ર માટે અનામત રાખવામાં આવેલાં ક્ષેત્રો ખાનગી મૂડીરોકાણ માટે ખુલ્લા મૂકવામાં આવ્યાં. હાલમાં અણુ-ઊર્જા (Atomic Energy) માટેના નિયંત્રિત સાધનો તથા રેલવે રાજ્ય હસ્તક-નિયંત્રિત છે.

8.6 વૈશ્વિકીકરણ (Globalization)

વૈશ્વિકીકરણ એટલે દેશના અર્થતંત્રને વિશ્વના અર્થતંત્ર સાથે વધુ ને વધુ સાંકળવાની પ્રક્રિયા ‘જેમાં ભારત દુનિયાના દેશો સાથે આર્થિક સંબંધો વધારે જેમકે, ચીજવસ્તુઓ, મૂડી, માનવસંશાધન, ટેકનોલોજી, ફુદરતી સાધનો, નાણાકીય સાધનો વેપારનાં ક્ષેત્રોમાં દેશના અર્થતંત્રમાં રાજ્યે મૂકેલા અંકુશો કમશા: નાબૂદ કરવા. આર્થિક આત્મનિર્ભરતા માટે આ પ્રકારની ખુલ્લી નીતિઓ અપનાવવી.

8.7 ભારતમાં વૈશ્વિકીકરણની પ્રક્રિયા (Process of Globalization in India)

આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાભંડોળે તેના વધારે પડતા દેવા નીચે દબાયેલા વિકસતા દેશોને 1991માં તેમની સંરક્ષણાત્મક આર્થિકનીતિઓ બદલવાની ફરજ પાડી માટે ભારતે પણ દેશના ઉદ્યોગોને રક્ષણ આપનારી આર્થિકનીતિઓમાંથી મુક્ત આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારને પ્રોત્સાહક નીતિઓ સ્વીકારી અને ભારતમાં વૈશ્વિકીકરણની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ જેમાં,

8.7.1 આયાત-નિકાસ પરવાનાનીતિ હળવી કરવામાં આવી.

8.7.2 1995માં ભારત વિશ્વવ્યાપાર સંસ્થા (WTO - World Trade Organization)નું સભ્ય બન્યું અને તેના નિયમોનું પાલન કરતું થયું.

8.7.3 ભારતીય ચલાણ રૂપિયાના અન્ય દેશોના ચલાણ સાથેના વિનિમયના દરને કમશા: મુક્ત કર્યો. તેના ખરીદ-વેચાણને પણ સરળ બનાવાયું અને આપણા રૂપિયાનું મૂલ્ય વેપાર દ્વારા નિર્ધારિત થતું થયું.

8.7.4 દેશના અર્થતંત્રમાં સીધા વિદેશી મૂડીરોકાણને ક્ષેત્રવાર, તબક્કાવાર વધુ ને વધુ મુક્ત બનાવાયું.

8.7.5 ભારતીય ઉદ્યોગકારો, રોકાણકારોને અન્ય દેશો સાથેના આર્થિક વ્યવહારોમાં વધુ મોકલાશ આપવામાં આવી.

8.7.6 દેશના અને વિદેશના ઉત્પાદકો, વેપારીઓ, રોકાણકર્તાઓ માટે રાજ્ય નીતિગત રીતે તટસ્થ બન્યું. એટલે કે ઘરેલું ઉદ્યોગોને વધુ પડતું રક્ષણ આપવાની નીતિમાં ફરજાર થયા.

8.7.7 અન્ય દેશો સાથેના સાંસ્કૃતિક-સામાજિક આદાન-પ્રદાન પણ સરળ બન્યા.

8.8 ભારતમાં વિદેશી મૂડીરોકાણ (Foreign Investment in India)

વૈશ્વિકીકરણની પ્રક્રિયામાં પ્રત્યક્ષ વિદેશી મૂડીરોકાણ એક અગત્યનું પગલું ગણાયું છે. ભારતની નિયંત્રિત અર્થ-વ્યવસ્થામાં રાજ્ય જ દેશની નાણાકીય જરૂરિયાતો જેવી કે, ઉદ્યોગોની સ્થાપના માટે મૂડીરોકાણ, ચીજવસ્તુઓ-સેવાઓ કે ટેકનોલોજીની આયાત

માટે વિદેશી હુંગિયામણની જરૂરિયાત વગેરે માટે વિદેશી સંસ્થાઓ કે વ્યક્તિઓ પાસેથી મદદ લેતી, કારણ કે વિદેશી રોકાણ પર નિયંત્રણ હતાં. 1991 પછી રાજ્યે આર્થિક કાયદાઓમાં ફેરફાર કરીને વિદેશી વ્યક્તિ કે સંસ્થાઓને સીધું જ ઉદ્યોગોમાં વધુ પ્રમાણમાં રોકાણ કરવાની છૂટ આપી.

8.9 વિદેશી મૂડીરોકાણના પ્રકારો (Type of Foreign Investment)

વિદેશી મૂડીરોકાણને બે રીતે સમજી શકાય :

8.9.1 વિદેશી સંસ્થાકીય મૂડીરોકાણ (Foreign Institutional Investment : FII) : જ્યારે વિદેશી રોકાણકર્તા વસ્તુ કે સેવાના ઉત્પાદનમાં ફેક્ટરી કે ધંધાની સ્થાપના કરવાને બદલે દેશના નાણાબજાર, મૂડીબજારમાં શેર કે બોન્ડની ખરીદી કરીને રોકાણ કરે છે તેને વિદેશી સંસ્થાગત રોકાણ કહેવામાં આવે છે. આવી કંપનીઓએ વિદેશી સંસ્થાગત રોકાણકર્તા (Foreign Institutional Investor) તરીકે રજિસ્ટ્રેશન કરાવવું જરૂરી બને છે. ભારત સરકાર દ્વારા નિર્ધારિત કરેલી માત્રામાં જ આવાં રોકાણો કરી શકાય છે. મોટા ભાગે આવાં રોકાણો વિદેશ બેન્કો, વીમાકંપીઓ, ભ્યુચ્યુઅલ ફંડ વગેરે કંપનીઓ દ્વારા થતાં હોય છે.

વિદેશી કંપનીઓ જેટલી ઝડપથી શેર બજારમાં નાણું ઠાલવે છે એટલી જ ઝડપથી પાછું પણ ખેંચી શકે છે. માટે દેશના અર્થતંત્રમાં તે અસ્થિરતાનું જોખમ પણ લાવે છે.

8.9.2 પ્રત્યક્ષ વિદેશી મૂડીરોકાણ : વૈશ્વિકરણ બાદ ભારતમાં વિદેશી કંપનીઓને ઉત્પાદન તથા વેચાણનાં ક્ષેત્રોમાં સીધું જ રોકાણ કરવા દેવામાં આવે છે જે પ્રત્યક્ષ વિદેશી મૂડીરોકાણ છે.

જ્યારે વિદેશી વ્યક્તિ, સંસ્થા કે કંપનીઓ દેશના અર્થતંત્રમાં વસ્તુ કે સેવાના ઉત્પાદન કે વેચાણનાં ક્ષેત્રોમાં સીધું જ મૂડીરોકાણ કરે છે તેને પ્રત્યક્ષ વિદેશી મૂડીરોકાણ કહે છે.

અહીં કંપની, ફેક્ટરી, ઉદ્યોગધંધાની તેઓ પોતે જ સ્થાપના કરે છે કે સીધી ભાગીદારી કરે છે અને સંચાલનમાં કાબૂ મેળવે છે.

8.10 પ્રત્યક્ષ વિદેશી મૂડીરોકાણનું સ્વરૂપ (Nature of Foreign Direct Investment)

ભારતમાં વિદેશી વ્યક્તિઓ કે નાણાસંસ્થાઓ દ્વારા સીધું મૂડીરોકાણ આવ્યું છે. તેનું સ્વરૂપ નીચે મુજબ છે :

- (1) તે સંસ્થાગત રોકાણના સ્વરૂપમાં હોય છે. સીધા મૂડીરોકાણના સ્વરૂપે હોવાથી તે વધુ સ્થિર રોકાણ ગણાય છે.
- (2) તે યંત્રો, કાચો માલ, સંપત્તિના સ્વરૂપમાં હોય છે.
- (3) તે દેશમાં નવી ટેકનોલોજીના સ્વરૂપે આવે છે.
- (4) તે કાર્ય સંસ્કૃતિ ઊભી કરે છે.

ભારતમાં તબક્કાવાર વિવિધ આર્થિક ક્ષેત્રોમાં સ્વતંત્રપણે તથા ભારતના રોકાણકારો સાથે મળીને વિદેશી રોકાણકારોએ સીધું વિદેશી મૂડીરોકાણ વધાર્યું છે અને ભારતના વિદેશી હુંગિયામણની અનામતોમાં વધારો થયો છે.

8.11 ભારતની વિદેશ વ્યાપારનીતિ (India's Foreign Trade Policy)

ભારતની વિદેશ વ્યાપારનીતિ હંમેશાં નીચે મુજબના પઢકારોનો સામનો કરતી આવી છે :

8.11.1 આંતરરાષ્ટ્રીય સ્પર્ધાનીતિ સામે ઘરેલું ઉદ્યોગોને રક્ષણ આપવા માટે આયાતો પર અંકુશ રાખવાની જરૂરિયાત.

8.11.2 ઘરેલું ઉદ્યોગોમાં ઉત્પાદન વધારવા તથા આયાત અવેજકરણ માટે ટેકનોલોજી યંત્રો, પૂરક યંત્રો તથા સંસાધનોની આયાતનું પ્રમાણ નક્કી કરવું.

8.11.3 વિદેશી હુંગિયામણ બચાવવા બિનજરૂરી ચીજવસ્તુની આયાતો પર અંકુશ રાખવો કે નહિ ?

8.11.4 આવશ્યક આયાતો માટેની ચુકવણી માટે જરૂરી હૂંડિયામણ કમાવા માટે નિકાસોને પ્રોત્સાહન આપવું.

8.11.5 ઘણીબધી ભારતીય વસ્તુઓ ગુણવત્તાના પ્રશ્ને આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારમાં ટકી શકતા નથી. વિદેશનીતિ માટે આ પ્રશ્નનો ઉકેલ પડકાર જનક હતો.

8.11.6 વિદેશ વ્યાપારનીતિના ઘડતરમાં રોજગારીના વ્યાપક આધાર સમાં નાના અને ગૃહઉદ્યોગોના ઉત્પાદન તથા વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવું.

8.11.7 આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં વિદેશી હૂંડિયામણની જરૂરિયાત ઊભી થાય છે તેથી આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારની સમસ્યાઓ આંતરિક વેપારની સમસ્યાઓ કરતાં જુદી હોય છે.

આ તમામ પડકારોને ધ્યાનમાં રાખી ભારતમાં વિદેશ વ્યાપારનીતિ રજુ થતી રહી અને તેમાં સમયાંતરે પરિવર્તન થતાં રહ્યાં.

8.12 ભારતની વિદેશ વ્યાપારનીતિના તબક્કા (Stages of India's Foreign Trade Policy)

ભારતની વિદેશ વ્યાપારનીતિને આપણે બે ભાગમાં વહેંચી શકીએ :

(1) વैશ્વિકીકરણ પહેલાંની વિદેશ વ્યાપારનીતિ (2) વैશ્વિકીકરણ પછીની વિદેશ વ્યાપારનીતિ.

8.12.1 વैશ્વિકીકરણ પહેલાંની વિદેશ વ્યાપારનીતિ : સ્વતંત્રતા બાદ શરૂઆતનાં વર્ષો વહીવટીય-આર્થિક-રાજકીય માળખાની ગોઠવણાનાં હતાં. દેશ વિદેશી શાસનમાંથી મુક્ત થયો હતો માટે વિદેશી વસ્તુ, વિદેશ-વ્યાપાર, વિદેશી કંપની સામે માનસિક વિરોધ હતો. આ ગાળામાં આયાત પર અંકુશો હતા. દેશની નિકાસો પણ ખૂબ ઓછી હતી.

ભારતે મિશ્ર અર્થતંત્ર સ્વીકાર્યું અને આયોજન દ્વારા વિકાસની વ્યૂહરચના અપનાવી. મોટા પાયાના ઉદ્યોગોની સ્થાપના તથા જરૂરી ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે મોટા પાયે આયાતો થઈ. વિદેશી હૂંડિયામણ ઘટી જવા પામ્યું. વપરાશી ચીજવસ્તુઓની આયાતો પર ભારે નિયંત્રણો મુકાયાં.

ભારતની વિદેશ વ્યાપારનીતિમાં દેશના ઉદ્યોગોને સંરક્ષણ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો. આયાતો પર અંકુશ લાગ્યા અને નિકાસ વધારીને વિકાસ કરવાનું વિચારાયું. ભારતની નિકાસોમાં ખેતપેદાશો, હસ્તકણા, જવેરાત જેવી પરંપરાગત નિકાસો સાથે ટેકનોલોજી, આધારિત બિનપરંપરાગત નિકાસો વધારવામાં આવી.

વિદેશી હૂંડિયામણના બજારમાં રૂપિયો સરકારના અંકુશમાં રખાયો, જ્યાં રૂપિયાના અવમૂલ્યન દ્વારા નિકાસ વધારવાની નીતિ અપનાવાઈ. જોકે રૂપિયાના અવમૂલ્યનથી આયાતો મોંઢી થઈ. પણ તે અતિઆવશ્યક હોવાથી તેમાં ઘટાડો ન થયો. જર્ય વધ્યું અને લેણદેણ તુલામાં ખાખ ઊભી થઈ. શરૂઆતમાં આયાત અવેજીકરણ દ્વારા આયાત-જર્ય ઘટાડવાની વ્યૂહરચના અપનાવાઈ. આયાત અવેજીકરણ એટલે આયાત થતી વસ્તુની અવેજમાં પોતાના દેશમાં વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરવાની નીતિ.

8.12.2 વैશ્વિકીકરણ પછીની વિદેશવ્યાપાર નીતિ : 1991થી ભારતે આર્થિકનીતિઓમાં પરિવર્તન કર્યું. વિદેશ વ્યાપારનીતિ સંરક્ષણાત્મકને બદલે મુક્ત વ્યાપાર તરફી બનાવાઈ. રૂપિયાને વિદેશી હૂંડિયામણ બજારમાં કમશા: અંકુશમુક્ત કરાયો. આયાત-નિકાસ પરવાના હળવા કરાયા. માત્ર કૂડ ઓર્ડિલ, ખાદ્યતેલ, રસાયણ જેવી થોડી આયાતોમાં જ અંકુશો રખાયા.

સીધા વિદેશી મૂડીરોકાણની છૂટ અને ખાનગીકરણને કારણે વિદેશી કંપનીઓ હવે દેશમાં જ વસ્તુઓનું ઉત્પાદન-વેચાણ કરી શકે છે. ભારતને પણ વैશ્વિકીકરણના લાભ મળતા તેથી બીજા દેશોમાં નિકાસ વધી. 1991 પછીની વિદેશ વેપારનીતિ આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારમાં ભારતનો હિસ્સો વધે તે રીતે ઘડાઈ. 1995માં વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠનનું ભારત સર્વ બન્યું અને તેના માર્ગદર્શન મુજબ કાયદાઓ બદલવામાં આવ્યા. જેમ કે, ખેતપેદાશની આયાત-નિકાસ માટેના કાયદા, મૂડીરોકાણ અંગેના કાયદા વગેરે.

8.13 આર્થિક સુધારાઓનું મૂલ્યાંકન (Evaluation of Economic Reforms)

ભારતમાં 1991થી રાજ્યના અંકુશોવાળી આર્થિકનીતિઓ બજાર આધારિત, ખાનગી મિલકત અને નિર્જયના સ્વાતંત્ર્યવાળી મુક્ત અર્થ-વ્યવસ્થા તરફ બદલવામાં આવી. તેને ઘણા આર્થિક સુધારાના નામે ઓળખે છે. ભારતમાં 1951થી આયોજિત આર્થિક વિકાસ, જાહેર ક્ષેત્રનું પ્રભુત્વ અને અર્થકારણ પર રાજ્યના અંકુશો દ્વારા સમાજવાદી ફબની સમાજરચનાનો ઉદ્દેશ્ય હતો. આ

નીતિઓમાં 1991 પછી પરિવર્તન આવ્યું. આજે લગભગ 25 વર્ષના અનુભવ પછી આ પરિવર્તનોનું મૂલ્યાંકન કરીએ તો નીચેની બાબતો મહત્વની બને છે :

8.13.1 આર્થિક સુધારાની સાનુકૂળ અસરો : ભારતે આર્થિકશૈત્રે ઉદારીકરણ, ખાનગીકરણ અને વૈશ્વિકરણની જે નવી આર્થિકનીતિ અપનાવી તેણે આર્થિક નિર્ણયોમાં માંગ-પુરવઠાનાં પરિબળોનું મહત્વ વધારી દીધું. માટે જ કિંમત-નિર્ધારણ, વેતન-નિર્ધારણ, વ્યાજ-નિર્ધારણ અંકુશમુક્ત અને વાસ્તવિક બન્યા. રાજ્યના અંકુશો ઓછા થવાના કારણે ઉત્પાદન, મૂડીરોકાણ, વહેંચણી આર્થિક પરિબળો દ્વારા નક્કી થઈ. રાખ્યી અને વિદેશી એવા ભેટ ઘટ્યા. પરિણામે અર્થતંત્ર પર કેટલીક સાનુકૂળ આર્થિક અસર થઈ.

- (1) દેશના ગ્રાહકોને આંતરરાખ્રીય ગુણવત્તાની વસ્તુઓ સહેલાઈથી, સસ્તા દરે મળતી થઈ.
- (2) દેશના હુંદિયામણના ભંડોળમાં વધારો થયો.
- (3) ભારતની નિકાસોમાં વધારો થયો.
- (4) રાજ્યને વિદેશી દેવાનો બોજો ઘટ્યો અને સીધા વિદેશી મૂડીરોકાણ વધાં જેનું જોખમ રાજ્યને માથે ન હતું.
- (5) મોટા પાયાનાં રોકાણો દ્વારા ખાનગી ક્ષેત્રનો વિકાસ થયો. ઉત્પાદન-રોજગારી વધ્યા.
- (6) સાધનોની ગતિશીલતામાં વધારો થયો.
- (7) રાજ્યના અંકુશોને કારણે બ્રાષ્ટાચાર, અમલદારશાહી, નિર્ણયોમાં વિલંબ, જડતા વધ્યા હતા તે કમશા: ઘટ્યા.
- (8) રાજ્યના અંકુશ તથા મૂડીની અધ્યતને કારણે ઉપેક્ષા પામેલાં ક્ષેત્રોમાં ખાનગી મૂડીરોકાણ દ્વારા વેગ આવ્યો.
- (9) વસ્તુઓ અને સેવાઓની અધ્યતમાં ઘટાડો થયો, વૈવિધ્યમાં વધારો થયો.
- (10) અન્ય દેશ સાથેના સામાજિક-સાંસ્કૃતિક સંબંધો વધારે સુંદર થયા.

8.13.2 આર્થિક સુધારાની પ્રત્યક્ષુળ અસરો : નવી આર્થિકનીતિએ કેટલાક સામાજિક આર્થિક પ્રશ્નો પણ ઊભા કર્યા છે. જેમકે,

- (1) નાના પાયાના ઉદ્યોગો અને ગૃહઉદ્યોગોને ભારે નુકસાન થયું. બહુરાખ્રીય કંપનીઓના જાહેરાત-ખર્ચ અને સ્પર્ધાત્મકતા સામે તે ટકી શક્યા નાહિએ.
- (2) ખાનગીકરણની સાથે જ વૈશ્વિકીકરણ શરૂ થઈ ગયું. એટલે દેશના ઉત્પાદકો કાર્યક્ષમ બને તે પહેલાં જ આંતરરાખ્રીય સ્પર્ધાનો તેમને સામનો કરવો પડ્યો. જેણે ઘણા રાખ્યી ઉદ્યોગોને નુકસાન પહોંચાડ્યું.
- (3) જાહેર સેવાઓનું ખાનગીકરણ થયું. સબસિડીમાં ઘટાડો થયો પરિણામે જાહેર સેવાઓ અને પાયાની સુવિધાઓ મૌંધી બની. જેણે તમામ વસ્તુ-સેવાના ઉત્પાદન-ખર્ચમાં વધારો કર્યો.
- (4) ભારતીય ચલણનું નિર્ધારણ વેપારના આધારે અને બજારમાં થવાથી તેના મૂલ્યમાં વધુ પ્રમાણમાં બદલાવ આવે છે જેના કારણે વેપાર કરતી ઘણી ભારતીય કંપનીઓને નુકસાન થઈ શકે છે.
- (5) બહુરાખ્રીય કંપનીઓ, મોટી કંપનીઓએ નીચા દરે ખૂબ પુરવઠો અર્થતંત્રમાં ઠાલવી લાદણની નીતિ આચરી.
- (6) WTO એ ગુણવત્તાનાં ઊંચાં ધોરણો નિર્ધારિત કર્યા જેના કારણે ભારત જેવા દેશોને કેટલીક વસ્તુઓનો નિકાસ કરવા માટે પડકારો ઊભા થયા. ખાસ કરીને ખેત-પેદાશોની નિકાસો અંગે.
- (7) ખાનગીકરણને કારણે મોટા પાયે ઉદ્યોગો સ્થપાયા. જેને રસ્તા, વીજળી, પાણી, કાચા માલની સુવિધાઓ પૂરતા પ્રમાણમાં મળી નહિ અને તેની તંગી સર્જાઈ.
- (8) આર્થિક અસમાનતામાં ખૂબ વધારો થયો છે.
- (9) જીવન જરૂરી વસ્તુઓ-સેવાઓના ભોગે સમાજના નાના વર્ગની (સાધન-સંપન્ન) જરૂરિયાત સંતોષતી મોજશોખની વસ્તુઓનું ઉત્પાદન-વેચાડા વધ્યા છે.
- (10) સામાજિક-સાંસ્કૃતિક વારસાને વ્યાપક નુકસાન થયું છે તેવું ઘણા માને છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબનો સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી લખો :

- (1) ભારતમાં આર્થિક સુધારા ક્યા વર્ષથી અમલમાં આવ્યા ?
(A) ઈ.સ. 1947 (B) ઈ.સ. 1951 (C) ઈ.સ. 1991 (D) ઈ.સ. 1980
- (2) ભારતમાં FEMAનો કાયદો ક્યા વર્ષે આવ્યો ?
(A) ઈ.સ. 1973 (B) ઈ.સ. 1980 (C) ઈ.સ. 1991 (D) ઈ.સ. 1999
- (3) નીચેનામાંથી કયો ઉદ્યોગ જાહેર ક્ષેત્ર માટે હવે અનામત છે ?
(A) ખાતર (B) ટેલિવિજન (C) મોટરકાર (D) રેલવે
- (4) આયાત થતી વસ્તુ જેવી વસ્તુનું ઉત્પાદન દેશમાં કરવામાં આવે તેને શું કહેવાય ?
(A) ખાનગીકરણ (B) ઉદારીકરણ (C) આયાત અવેજકરણ (D) વૈશ્વિકીકરણ
- (5) વિદેશી કંપનીઓ દ્વારા દેશમાં કરવામાં આવતા મૂડીરોકાણને શું કહે છે ?
(A) FERA (B) FEMA (C) FDI (D) NRI

2. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો :

- (1) FERAનું પૂરું નામ આપો.
(2) FEMAનું પૂરું નામ આપો.
(3) FDIનું પૂરું નામ આપો.
(4) ઉદારીકરણનો અર્થ આપો.
(5) વૈશ્વિકીકરણનો અર્થ આપો.
(6) FIIનું પૂરું નામ આપો.

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો :

- (1) આર્થિક સુધારાનો અર્થ આપો. આર્થિક સુધારાનાં પાસાં જણાવો.
(2) MRTP એકટનું પૂરું નામ આપો. આ કાયદો શા માટે ઘડાયો ?
(3) વિમૂડીકરણનો અર્થ આપી તેના પ્રકારો જણાવો.
(4) ભારતમાં 1991માં આર્થિક સુધારા કરવાની ફરજ શાથી પડી ?
(5) વિદેશી સંસ્થાકીય મૂડીરોકાણ સમજાવો.

4. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ આપો :

- (1) વૈશ્વિકીકરણનો અર્થ આપી તેની મહત્વની બાબતો જણાવો.
(2) પ્રત્યક્ષ વિદેશી મૂડીરોકાણનો અર્થ આપી તેનું સ્વરૂપ જણાવો.
(3) ભારતમાં વિદેશ વ્યાપારનીતિ સામેના પડકારો જણાવો.
(4) વૈશ્વિકીકરણ પછીની વિદેશ વ્યાપાર નીતિ સમજાવો.
(5) આર્થિક સુધારાની પ્રતિકૂળ અસરો જણાવો.

5. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારપૂર્વક જવાબ આપો :

- (1) ઉદારીકરણનો અર્થ આપી તેને લીધે ભારતમાં આવેલાં પરિવર્તનો જગ્યાવો.
- (2) ભારતમાં 1991થી કરવામાં આવેલા આર્થિક સુધારાની અસરો જગ્યાવો.
- (3) ખાનગીકરણમાં અર્થ આપી તેની પ્રક્રિયા સમજાવો.

પારિભાષિક શબ્દો

આર્થિક સુધારા (Economic Reforms)	: રાજ્યના નિયંત્રણવાળી અર્થ-વ્યવસ્થામાં આર્થિકક્ષેત્રે નિયંત્રણો કમશઃ હળવા કરવાની પ્રક્રિયાને ભારતમાં આર્થિક સુધારા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
ઉદારીકરણ (Liberalization)	: રાજ્ય અંકુશિત અર્થ-વ્યવસ્થામાં ખાનગી સાહસ, વ્યક્તિગત નિર્જયોનું સ્વતંત્ર બજાર પરિબળ દ્વારા આર્થિક નિર્જયોનો વ્યાપ વધે તે પ્રક્રિયાને ઉદારીકરણ કહે છે.
ખાનગીકરણ (Privatization)	: ખાનગીકરણ એટલે ઔદ્યોગિક માલિકીનું જાહેર ક્ષેત્રમાંથી ખાનગી ક્ષેત્રમાં હસ્તાત્મરણ.
વૈશ્વિકીકરણ (Globalization)	: વૈશ્વિકીકરણ એટલે દેશના અર્થતંત્રને વિશ્વના અર્થતંત્ર સાથે વધુ ને વધુ સંકળવાની પ્રક્રિયા.
વિમૂડીકરણ (Disinvestment)	: વિમૂડીકરણ એટલે જાહેર ક્ષેત્રના ઉદ્યોગોમાંથી રાજ્ય પોતાનો ફાળો ઓછો કરીને કે પાછો બેંચીને ખાનગી ક્ષેત્રને વેચે છે. આમ, રાજ્ય જાહેર ક્ષેત્રના ઉદ્યોગોમાંથી પોતાની મૂડી પાછી બેંચે છે જેને વિમૂડીકરણ કહે છે.
ઈજારશાહી નિયંત્રણધારો (MRTP - Monopolies and Restrictive Trade Practices Act : 1969)	: ઉદ્યોગોને ઈજારો સ્થાપવા જેટલા મોટા થવાથી રોકવા અંગેનો કાયદો
સ્પર્ધાત્મકતા અંગેનો કાયદો (Competition Act : 2002)	: બજારમાં સ્પર્ધકો વચ્ચેની બિનારારોગ્યપ્રદ હરીકાઈ રોકવા અંગેનો MRTPના બદલે સ્પર્ધાત્મકતા અંગેનો કાયદો
વિદેશી હૂંડિયામણ નિયમનધારો (FERA - Foreign Exchange Regulation Act : 1973)	: ઉદ્યોગો દ્વારા વિદેશી હૂંડિયામણની કમાણી નિયંત્રિત કરતો ધારો
વિદેશી હૂંડિયામણ સંચાલનધારો (FEMA - Foreign Exchange Management Act - 1999)	: ઉદ્યોગો દ્વારા વિદેશી હૂંડિયામણની કમાણી નિયંત્રિત કરવાના બદલે તેનું સંચાલન કરવા અંગેનો ધારો

